

7. *Knoblauch, H.* (2013) Alfred Schutz's Theory of Communicative Action. *Human Studies*, 36: 323–327.
8. *Kuznetsova, N. F.* (1984). Problemy kriminologicheskoi determinacii [Problems of criminological determination]. M.: publishing house of the Moscow University, 206 s. (in Russian).
9. *Fest, I.* (1993). Adolf Hitler: Biografiya, v. 1–3 [Adolf Hitler: Biography, v. 1–3]. Perm. (in Russian).
10. *Freud, Sigmund.* (1998). Ya I Ono [Me and It]. Kharkov: «Folio». 1037 s. (in Russian).
11. *Friedman, Lawrence.* (2013). The Lives of Erich Fromm. New York: Columbia University Press.
12. *Fromm, Erich.* (2019). Vtecha vid svobodu [Escape from freedom]. Kharkov: Klub simaynogo dozvillya. 284 s. (in Ukrainian).
13. *Raskin, J. D.* (2006). Constructivist theories / Comprehensive handbook of personality and psychopathology. New York, NY: John Wiley.
14. *Schutz, Alfred.* (2003). Smuslovaya struktura povsednevnosti [Sensual structure of the everyday reality]. M.: Fond of the Institute «Obshestvennoe mnenie». 334 s. (in Russian).

Received 06.07.2021

Received in revised form 19.08.2021

Accepted 25.08.2021

DOI: 10.15421/272117

УДК 1:930.19 (043.5)

С. Ш. АЙТОВ

*Дніпровський національний університет залізничного транспорту імені академіка
В. Лазаряна, Дніпро, Україна*

СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ УТВОРЕННЯ І РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ ЯК СУЧАСНОЇ ФІЛОСОФІЇ ІСТОРІЇ

E-mail: aytovspartak@gmail.com

ORCID: 0000-0001-9049-5865

Анотація. Утворення і розвиток теоретичних підходів історичної антропології як сучасної філософії історії реалізувалися в етапах генези і «тотальної історії», початкових у розвитку даної дисципліни. В їх просторі постали онтологічні, гносеологічні і аксіологічні засади подальшої динаміки історично-антропологічних розвідок. Так, у онтологічній площині було утворено проблемне поле наукових студій: суспільна психологія соціумів Західної Європи Середньовіччя і Раннього Нового Часу, їх усвідомлені і підсвідомі складові світобачення, норми і цінності суспільнозначущої поведінки, багатоаспектні феномени життєдіяльності й повсякденного життя, масові релігійні і квазірелігійні уявлення. Утворення цих смислових площин історичної антропології здійснилося під впливом соціально-історичних процесів першої половини минулого століття. Серед них слід виокремити величезні і грандіозні процеси I і II світових війн та процеси міжвоєнних соціально-політичних і геополітичних трансформацій, поразка нацистських і фашистських соціально-історичних моделей, реалізованих у розвитку країн Західної і Центрально-Східної Європи, досвід участі у глобальних історичних процесах великих мас людей і формування масових уявлень про них. Дані соціально-історичні процеси виявилися основою формування в історично-антропологічних студіях спрямованості на дослідження і розуміння ментально-культурного горизонту суспільств минулого у підсвідомому й свідомому аспектах як сутнісно важливих факторів каузальності й особливостей їх історичного розвитку. Дослідження і аналіз соціально-психологічної і культурної сфери причинності, змісту і потенціалу історичної динаміки усіх її зрізів стали головним завданням

історичної антропології як сучасної філософії історії. Соціально-історичні процеси першої половини минулого століття сформували об'єктивну суспільну й наукову потребу у генезі і становленні історично-антропологічних концепцій для науково адекватного осмислення багатоаспектного ментально-культурного горизонту минулого й певною мірою сучасності. Вивчення і розуміння історичною антропологією психологічно-культурного виміру розвитку суспільств, макрорегіонів й світ-системи минулих епох акцентує її самобутність стосовно до сучасних першим етапам динаміки цієї науки значущих філософічно-історичних концепцій: марксистської, культурно-історичної О. Шпенглера, осьового часу К. Ясперса. На відміну від аналізу даними теоріями таких сфер історичних процесів, як економічна, геокультурна, георелігійна, історична антропологія як сучасна філософія історії, фокусує студії на осмисленні ментальних, соціально-поведінкових і культурних основ багатоманіття явищ динаміки минулого. Це надає їй змогу релевантно розуміти каузальність і зміст історичних процесів, розуміти альтернативи їх потенціального розвитку.

Ключові слова: філософія історії, історична антропологія, соціально-історичні чинники, генеза, розвиток.

S. Sh. Aytov

*Dnipro National University of Railway Transport named after Academician V. Lazaryan,
Dnipro, Ukraine*

SOCIAL-HISTORICAL PRECONDITIONS OF THE GENESIS AND DEVELOPMENT OF THE HISTORICAL ANTHROPOLOGY AS A MODERN PHILOSOPHY OF HISTORY

Abstract. The formation and development of theoretical approaches to historical anthropology as a modern philosophy of history were realized in the stages of genesis and «total history», initial in the development of this discipline. Ontological, epistemological and axiological principles of further dynamics of historical and anthropological investigations appeared in their space. Thus, in the ontological plane the problem field of scientific studies was formed: social psychology of societies of Western Europe of the Middle Ages and Early Modern times, their conscious and subconscious components of worldview, norms and values of socially significant behavior, multifaceted phenomena of life and everyday religions. In the epistemological plane, a «methodological toolkit» of historical-anthropological explorations was generated, which was based on methodological approaches to understanding the events and processes of the past as theoretical problems and the need for intensive interdisciplinary interactions; the concept of a long time of historical dynamics as such, during which the worldview of the societies of the past changes. The axiological plane was formed in the understanding of man as the main object of historical-anthropological research and a significant factor in the dynamics of the past, which has a very strong influence on the latter. The formation of these semantic planes of historical anthropology was carried out under the influence of socio-historical processes of the first half of the last century. Among them are the huge and grandiose processes of World Wars I and II and the processes of interwar socio-political and geopolitical transformations, the defeat of nazi and fascist socio-historical models implemented in the development of Western and Central and Eastern Europe, the experience of participating in global historical processes. masses of people and the formation of mass ideas about them. These socio-historical processes were the basis for the formation of historical- anthropological studies focus on the study and understanding of the mental and cultural horizon of societies of the past in the subconscious and conscious aspects as essential factors of causality and features of their historical development. Research and analysis of the socio-psychological and cultural sphere of causality, content and potential of the historical dynamics of all its sections have become the main task of historical anthropology as a modern philosophy of history. Socio-historical processes of the first half of the last century formed an objective social and scientific need for the genesis and formation of historical and anthropological concepts for scientifically adequate understanding of the multifaceted mental and cultural horizon of the past and to some extent the present. The study and understanding by historical anthropology of the psychological and cultural dimension of the development of societies, macroregions and the world system of past epochs emphasizes its originality in

relation to the modern first stages of the dynamics of this science significant philosophical-historical concepts: Marxist, cultural-historical by O. Spengler, axial time by K. Jaspers. In contrast to the analysis of these theories of such areas of historical processes as economic, geocultural, georeligious, historical anthropology as a modern philosophy of history focuses studies on understanding the mental, socio-behavioral and cultural foundations of the diversity of phenomena of the past. This allows her to relevantly understand the causality and content of historical processes, to understand alternatives to their potential development in the future.

Keywords: philosophy of history, historical anthropology, social-historical factors, genesis, development.

Вступ. Питання виокремлення і аналізу соціально-історичних факторів початкових періодів динаміки історичної антропології як сучасної філософії історії і шляхів їх впливу на динаміку даної науки вельми побіжно розглянуті у теоретичних дослідках. У зазначеному проблемному бачимо вивчення певних питань, які мало пов'язані одне з одним й не складають єдиної когнітивно-методологічної системи.

Так, рефлексії теоретичних засад дослідження історичною антропологією у початковій фазі її розвитку містяться у праці М. Блока. Вчений наводить міркування щодо вивчення соціальної психології і культурних установок середньовічного суспільства [3, с. 22–23], але вони не мають системного характеру. Соціально-історичні чинники генези і становлення історично-антропологічних студій вчений фактично не розглядає.

Певні відомості про вплив соціально-історичних факторів на утворення і становлення історично-антропологічних розвідок містяться у теоретично узагальнюючій праці М. Блока «Апологія історії». Він зазначав дію великих історичних процесів на осмислення феноменів суспільної психології минулого. Дослідник акцентував увагу на ролі чуток і їх розповсюдження серед широких верств населення під час I світової війни у формуванні зацікавленості історично-антропологічних дослідів до аналізу ментальних засад суспільств минулого [2, с. 46–48].

У роботі Ф. Броделя проаналізовано питання методологічних особливостей і концептуального потенціалу історично-антропологічних розвідок. Він висунув теорію змін у ментальності минулого як «довгого часу» історії [6, с. 118–129]. Однак ці міркування торкаються переважно роз'яснення внутрішніх компонентів формування теоретичних підходів цієї науки. Разом з тим мислитель майже не розглядав питань впливу широкого соціально-історичного контексту на виникнення і динаміку історично-антропологічних розвідок.

У праці про особливості історичного розвитку Франції Ф. Броделя наведено цікаві міркування про методологічні особливості історично-антропологічних студій, зокрема про широкий міждисциплінарний діалог останніх із соціогуманітарними науками і їх застосування в аналізі ментально-культурного горизонту минулого [8, с. 26–28]. Однак він не розглядав проблематику зовнішніх, соціально-історичних чинників, котрі значною мірою зумовлюють формування «інтелектуального інструментарію» історичної антропології і утворення їх рефлексивного поля.

Ж. Ле Гофф проаналізував формування творчого методу дослідження М. Блоком соціальної психології середньовічних суспільств Європи. Він сфокусував увагу на з'ясуванні такого чинника утворення історично-антропологічних підходів, як вплив на них міждисциплінарного співробітництва Блока з фахівцями у соціально-гуманітарних дисциплінах [10, с. 18–19]. Втім, його аналіз обмежується розвідками наукових контактів вченого зі своїми колегами. Ж. Ле Гофф не ставить й не розв'язує питання про об'єктивні причини виникнення історично-антропологічних концепцій.

Відповідно до аналізу наведеної наукової проблематики, метою даної роботи є виокремлення і осмислення соціально-історичних факторів генези й формування історичної антропології як сучасної філософії історії у контексті впливових філософічно-історичних теорій.

Методи дослідження Методологія роботи ґрунтується на принципах, комплементарності, структурності, діалогічності й засновується на фактологічному, концептуальному й критичному матеріалі, який міститься у дослідженнях сучасних вітчизняних й іноземних фахівців з філософії історії. Відокремлення і аналіз соціально-

історичних факторів утворення і розвитку історичної антропології як сучасної філософії історії здійснено на підставі низки дослідницьких методів. До них належать, зокрема, методи: філософської герменевтики, системно-структурний, міждисциплінарний. Залучення у даній праці наведених наукових методів орієнтовано на реалізацію низки теоретичних завдань.

Застосування принципу комплементарності і методу філософської герменевтики спрямовано на розуміння соціально-історичних факторів генези і становлення історично-антропологічного горизонту сучасної філософії історії через аналіз їх сутності.

Втілення системного принципу й системно-структурного методу має на меті розуміння теоретичних взаємодій сукупності соціально-історичних факторів як цілісності, котрі сприяли створенню й розвитку історичної антропології як сучасної філософії історії на перших етапах її динаміки.

Залучення принципу діалогічності та міждисциплінарного методу у роботі сфокусовано на дослідженні впливів соціально-історичних чинників на формування історично-антропологічних концепцій і особливостей генерування їх теоретичних підходів.

Результати дослідження Серед найбільш важливих для генези і розвитку історично-антропологічних концепцій феноменів і процесів минулого слід виокремити: I світову війну, II світову війну, руйнацію колоніальної системи та потужні соціальні рухи за громадянські права й антивоєнні рухи середини – третьої третини ХХ ст., розпад соціалістичної системи і Радянського Союзу, становлення і розквіт неоліберальної соціально-економічної глобалізації, вичерпання неоліберальної парадигми і зростання геополітичної хаотизації світу. Зазначені історичні явища здійснили вплив на формування кожного з етапів розвитку історично-антропологічних студій, генези, «тотальної історії», «історії ментальностей», «мікроісторії», національних версій, розщеплення парадигми.

Суттєвий вплив на створення історико-антропологічних підходів у наукових дослідженнях західних і східноєвропейських країн мали грандіозні за масштабами соціально-історичні події: I світова війна, Громадянська війна у колишній Російській імперії та їх сприймання тогочасними суспільствами. Стало цілком очевидно, що одним із найважливіших чинників національних і всесвітнього історичних процесів є масова психіка з властивими для неї ірраціоналізмом, пануванням неусвідомлених жахів, чуток, фобій, вірою у дива, знамення, апокаліптичні пророцтва тощо. Характерно, що саме під час I світової війни М. Блок зацікавився проблемами «колективної психології» [10, с. 17]. Створення Українського Соціологічного інституту, написання першої великої праці М. С. Грушевського, присвяченої аналізу соціально-психологічного виміру ранньої історії людства, «Початки громадянства...» також припадають на роки історичних трансформацій – Громадянську війну та часи її найбільших наслідків.

Соціально-політичний контекст методологічних студій представників західної та східноєвропейської історично-антропологічних концепцій, М. Блока і М. С. Грушевського, мав істотний вплив і на їх теоретичні підходи; зумовив значною мірою фокусування уваги на новому об'єкті досліджень: колективній та індивідуальній психології минулого, а не на явищах політичної та подієвої історії. З'явилося усвідомлення фундаментального впливу на історичний процес не подій і особливості політичних структур, а суспільної та індивідуальної психології народів.

Розуміння важливості вивчення психології людей минулого для з'ясування суті подій і процесів минулого простежується протягом усього генетичного етапу розвитку історичної антропології. Так, у «Королях-дивотворцях» М. Блок зазначає: «Щоб зрозуміти, чим були монархи минулого, а головне, щоб з'ясувати причину тривалого панування королів... слід зрозуміти, які вірування і предання оточували королівські династії» [3, с. 84]. Значну частину фундаментальної праці «Феодальне суспільство» присвячено аналізу «умов життя» та «духовної атмосфери» середньовічного суспільства Західної Європи. Зокрема, М. Блок вказав на вплив релігійних і парарелігійних уявлень про соціальне життя на історичні процеси розвитку суспільств середньовічного Заходу [4, с. 35–41]. У «Апології історії», підсумковій науковій праці філософсько-історичного

характеру, французький вчений створив науковий ідеал історичної антропології. Він стверджував: «Предмет історії у точному і останньому розумінні – свідомість людей...» [2, с. 83]; «Історія – наука про людей у часі» [2, с. 19]. Це фундаментальне дослідження стало одним із важливих теоретичних елементів формування історичної антропології як сучасної філософії історії. Вивчаючи феномен «людини в часі», М. Блок застосував пізнавальні інновації цілої низки наук: психології, географії, соціології тощо й виступив одним із засновників міждисциплінарного підходу у історично-антропологічних студіях.

У вступі до однієї з найбільш важливих наукових праць М. С. Грушевського, «Історія української літератури», містяться міркування про роль і значення аналізу культурно-психологічних чинників для історико-літературних досліджень. У цій роботі дослідник виступає як аналітик гуманітарного і культурного горизонту історичних процесів. Згідно з думкою вченого, один із аспектів вивчення історії літератури – зрозуміти автора як продукт культурного оточення [11, с. 53]. Таке бачення пересуває центр ваги історико-літературного дослідження на ґрунт історично-антропологічний. «Мова, культ, мистецтво, словесна творчість і творчість соціальна, оскільки вони спліталися на ранніх стадіях культури як різні елементи того самого процесу соціальної еволюції людини, стали вивчатися у тісному і неподільному зв'язку. [11, с. 54]. М. С. Грушевського цікавить словесність як функція соціально-культурного життя, уявлення суспільства про світ, відображені у словесній творчості реального буття, взаємовідносини творця і його соціального оточення.

У даній роботі він прагне досягти цієї мети, досліджуючи «відбитки минулого» в українській літературній спадщині. Ментальність українського народу, яка знайшла відображення у літературній творчості, є для М. С. Грушевського об'єктом наукового дослідження. Учений розглядає літературу як прояв психології суспільств минулого. Він аналізує індивідуальну психологію літераторів як продукт соціально-культурного оточення. Історія літератури в інтерпретації М. С. Грушевського тісно пов'язана з історичною антропологією, що обумовлюється спільним предметом досліджень цих наукових дисциплін – людини та суспільства – у часі. Характерним у цьому сенсі є проєкт Українського Соціологічного інституту, в складі якого М. С. Грушевський пропонував створити 5 груп, кожна з яких мала займатися одним із напрямків досліджень психології і соціально-культурних процесів минулого: 1. Чиста соціологія, методологія, соціальна статика й динаміка, історія соціологічної дисципліни. 2. Еволюція продукції, техніки (включаючи примітивну пластику) та господарчі форми. 3. Еволюція думки та словесної творчості (тут і примітивні форми словесної творчості). 4. Еволюція ідей моральних, правових та релігійних. 5. Розвиток соціологічних форм та історія соціально-політичних доктрин [12, с. 122]. Ця концепція має на меті не тільки дослідження суспільних засад історичних процесів, але й осмислення культурно-психологічних чинників розвитку минулого, і прагнення оновити методологію осмислення історичних процесів.

Онтологічний аспект соціально-історичних передумов виникнення історичної антропології, генерованих внаслідок I світової війни, розкривається у виокремленні дослідниками, котрі працювали у просторі даної науки, психологічно-культурної площини минулого як важливого чинника історичної динаміки. Гносеологічний аспект знайшов прояв у обґрунтуванні теоретичних підходів міждисциплінарного діалогу історично-антропологічних студій з етнологією та науками гуманітарного циклу, аналізі ментальних засад історичних процесів, розумінні минулого з точки зору його учасників. Аксіологічний аспект реалізується в ідеалі «людини в історії» як головного об'єкта філософсько-історичних студій.

Історично-антропологічні підходи М. Блока, М. С. Грушевського та інших засновників науки про «людину в часі» мають інноваційний характер для досліджень у сфері філософії історії з огляду на їх зазначені онтологічний, гносеологічний і аксіологічний аспекти. Найбільш впливовими філософсько-історичними теоріями у даний час виступали позитивізм, марксизм та концепція О. Шпенглера. Позитивістська теорія, яка була широко розповсюдженою у наукових і філософських розвідках першої третини минулого століття, орієнтувалася переважно на опис подій, а не на аналіз

і з'ясування причин й сутнісних особливостей динаміки минулого. Марксистська філософія історії осмислювала переважно економічні чинники історичних процесів і вважала психологічно-культурні фактори другорядними й похідними від соціально-економічного розвитку. Філософсько-історична концепція великих культур минулого і сучасності, яку висунув О. Шпенглер, засновується на розумінні суттєвої значущості культурно-релігійного чинника в історичних процесах. Останні, як вважав філософ, мають циклічний характер. За межами цієї теорії Шпенглер лишив аналіз причин і механізмів розвитку високих культур, їх ментальних, соціально-поведінкових і світоглядних основ. А це не дозволяє релевантно осмислити і зрозуміти каузальність, сутність і перспективи історичної динаміки.

На відміну від зазначених філософсько-історичних концепцій, історично-антропологічні підходи, сформульовані у дослідженнях М. Блока, М. С. Грушевського та їх наукових однодумців, орієнтовані на досягнення сутності процесів минулого через розвідки їх соціально-психологічних чинників; аналізують й вважають істотно важливими психологічні і культурні, а не економічні фактори історичної динаміки; осмисляють ментальні аспекти і причини розвитку соціокультурного горизонту історії. Остання в історично-антропологічних розвідках розглядається як лінійний, а не циклічний процес.

Всесвітні за масштабом соціально-історичні події II світової війни здійснили суттєвий світоглядно-теоретичний вплив на наукову творчість продовжувача першого покоління «Анналів» Ф. Броделя та його однодумців. Вони ініціювали цікавість до студій масових історичних процесів і сприяли формуванню пізнавальних принципів «тотальної історії», яка мала на меті всебічне осмислення чинників динаміки минулого. Філософсько-історична концепція Ф. Броделя синтезувала наукову реконструкцію історичного розвитку у глобальному масштабі, у тому числі її історично-антропологічного горизонту як сутнісно важливого фактора розвитку окремих країн і людства у цілому. Цікаво зазначити, що із трьох томів величезної праці Ф. Броделя про генезу капіталізму і ранні етапи його розвитку перший том присвячений аналізу ментальних і соціокультурних чинників формування капіталістичного суспільства. Визначна праця М. М. Бахтіна про народну культуру Середньовіччя і Ренесансу завершена у 1944 р., також була написана під впливом масових подій і процесів I та II світових війн, Жовтневої революції та Громадянської війни у Росії.

Французький мислитель аналізував психологічно-культурні процеси минулого й створював необхідні для вирішення цього завдання теоретичні підходи, однак при вивченні значно більш масштабного та складного проблемного поля. У просторі його наукових інтересів знаходилося осмислення історичної динаміки не тільки західноєвропейської цивілізації, але усього світу. Роботи Ф. Броделя є змістовними і багатоаспектними у теоретичному сенсі. Тематика трьох його величезних праць включає економічну історію, демографію, історію промисловості та торгівлі, географію, кліматологію, методологію історії, філософію історії (як процесу та науки) і багато інших. Найбільш важливим для філософського осмислення історичних явищ дослідником є створення поняття і аналіз довгострокових історичних трендів, процесів, які охоплювали століття у великому різноманітті соціально-культурних проявів минулого. На його думку, «історія є сумою усіх можливих історій» [6, с. 128]. Весь глобальний історичний процес, з точки зору Ф. Броделя, розподіляється за часовим та змістовним критеріями на три різновиди: коротка історія (час подій менше 10 років), «середня» історія (час подій від 10 до 100 років), історія «великого часового протягу» (час подій від 100 років й більше) [6, с. 118].

У масштабному дослідженні історії Франції вчений так визначав зміст своїх історично-антропологічних рефлексій: «Великий часовий протяг (це – найголовніше), шестикутник (Франція), Європа, світ – ось часові і просторові координати мого дослідження» [8, с. 10]. Вказані когнітивні принципи були реалізовані Ф. Броделем, хоча і не в зовсім чітко сформульованому вигляді, вже у його першій великій праці про історичні процеси у Середземномор'ї другої половини XVI ст. Задум дослідника мав

на меті реконструкцію і аналіз даної проблематики у трьох вимірах. Перший вимір – історія взаємодії людини з оточуючим середземноморським ландшафтом, другий – багатоаспектні процеси розвою місцевих суспільств, і третій – вивчення простору подій у даному регіоні у другій половині XVI ст. [9, с. 20]. Винайдені наукову методологію і систему смислових координат Ф. Бродель поклав у концептуальну основу величезної роботи з аналізу становлення капіталістичної економіки, головно у країнах Західної Європи, у XV–XVIII ст. Як і у «Середземномор'ї», у цій праці дослідника цікавило не тільки виявлення мегатрендів соціально-економічної динаміки, але реконструкція системного зв'язку останніх із такими історично-антропологічними чинниками, як повсякденний життєвий досвід і бачення світу мільйонів людей різних суспільних груп, різних суспільств країн Заходу і Сходу.

Методологічно продумано Ф. Бродель присвятив один із трьох томів своєї праці вивченню історії повсякденного життя і ментальності суспільств минулого. Пояснюючи задум цього тому, він писав: «Те, що запропоновано, це спроба побачити сукупність картин (повсякденного життя) – від їжі до меблів, від техніки до міст, <... >» [6, с. 483]. Характерною є назва вказаного тому роботи: «Структури повсякденності». Незважаючи на економічно-історичне підґрунтя всієї праці, Ф. Бродель неодноразово підкреслював її теоретично-аналітичний характер й історично-антропологічну спрямованість, що знайшло прояв у висуванні на перший план людино-центричного ідеалу історії, сформованого «батьками-засновниками» «школи «Анналів» – М. Блоком та Л. Февром. Бродель наголошував на пріоритетному характері для власної концепції бачення історії категорій повсякденного життя й ментальності суспільств. Остання фактично (за його думкою) включає колективне свідоме і колективне підсвідоме. Як зазначав Ф. Бродель, вихідним пунктом для його теоретичних підходів і реалізації самого дослідження була «повсякденність – той бік життя, у якому ми опинилися, навіть не усвідомлюючи цього <...> ці тисячі дій, що відбуваються або завершуються немовби самі собою» [5, с. 12]. Даний теоретичний підхід був покладений в основу осмислення економічних процесів Раннього Нового Часу, які призвели до формування матеріально-промислових і фінансових підвалин глобальної капіталістичної економіки. Як вказував вчений, задум другого тому його величезної праці, «Ігри обміну», полягав у спробі «проаналізувати всю сукупність механізмів обміну, починаючи з найпростішої мінової торгівлі і аж до найскладнішого капіталізму» [7, с. 7].

Остання праця Ф. Броделя, присвячена аналізу стратегічних мегатрендів, виявленню магістральних шляхів історичного процесу Франції, також написана відповідно до характерного для його наукових розвідок когнітивно-ціннісного ідеалу дослідження «глобальної людини в глобальній історії» [1, с. 152]. Як зазначив вчений, «впродовж всієї роботи я намагався розповідати історію Франції у світі різноманітних наук про людину. Це географія, антропологія (у тому числі й історична), демографія <...> дослідження культур і ментальностей <...>» [8, с. 11]. Особливу наукову зацікавленість дослідника викликає пласт історії, найбільш складний для аналізу, але і найбільш цінний, з точки зору Ф. Броделя, для розуміння сутності і спрямованості історичного процесу – колективна ментальність французького суспільства, яка знайшла втілення у відповідних формах повсякденного життя. Вчений наголошував, що його «поперед усе цікавить саме ця історія, підспудна, темна, неподатлива» [8, с. 9]. Реалізація зазначеного теоретичного підходу є суттєво актуальною для історичної антропології як сучасної філософії історії задля багатоаспектного аналізу ментальних і соціокультурних основ динаміки минулого.

Онтологічний аспект впливу соціально-історичних подій II світової війни на формування і динаміку історичної антропології отримав втілення у дослідженні психологічно-культурного горизонту глобальних соціально-економічних процесів минулого. Гносеологічний аспект реалізований у трьох теоретичних площинах. Перша полягає у застосуванні міждисциплінарних методів пізнання, які виступають одним із головних елементів методологічного фундаменту історичної антропології. Друга виявилася у аналізі Ф. Броделем питань з «історії повсякденного життя» й

«історії ментальностей», які на наступному етапі динаміки історичної антропології сформували основу проблемного поля цих нових наукових дисциплін. Третя знайшла прояв у створенні й методологічному обґрунтуванні теорії «довгого часу» та її дії на розвиток історичної антропології як окремої дисципліни з власними цілями, науковими принципами й «інтелектуальним інструментарієм». Аксиологічний аспект розкрито у формуванні розуміння підсвідомих і свідомих засад минулого як важливого елемента бачення каузальності історичної динаміки людиною і суспільством

Історично-антропологічні концепції Ф. Броделя мають оригінальний характер по відношенню до розповсюджених у повоєнні роки філософсько-історичних теорій, марксистської й теорії осьового часу К. Ясперса. На відміну від марксизму, історично-антропологічні підходи французького вченого осмислюють не тільки економічні а усі аспекти динаміки минулого, важливе значення серед яких надається теоретичним розвідкам ментально-культурної площини останньої. По суті, Ф. Бродель досліджував вплив моделей повсякденного життя та господарчо-економічної суспільної поведінки соціумів різних країн на формування глобальних капіталістичних відносин. Неухважність марксистських концепцій до аналізу зазначеної проблематики, яку осмислював вчений, не дає їм змоги зрозуміти особливості розвитку національних парадигм капіталізму, які суттєво відрізняються згідно з ментальністю і суспільно-культурною специфікою окремих держав. Досвід успішних економічних трансформацій країн Східної та Південно-Східної Азії другої половини ХХ ст. (Японія, Китай, Сінгапур та ін.) свідчить, що значну роль у них відіграли суспільно-психологічні і поведінкові риси, притаманні їх соціумам.

Теорія осьового часу К. Ясперса осмислює культурні, духовні і релігійні чинники утворення сутнісно особливих епох, які, за його думкою, визначають історичну динаміку людства. На думку філософа, до них належать часи первісного суспільства з їх винаходами у сфері матеріальної культури, доба створення визначних цивілізацій Стародавнього світу, Новий та Новітній Час, які генерували складні феномени науки і науково-технічного прогресу та можлива епоха гуманістичного суспільства у майбутньому. У концепції К. Ясперса досить побіжно розробленими є питання каузальності і чинників утворення цих доленосних історичних епох, формування комплексу причин, котрі ведуть до транзиту від однієї доби до іншої, проблема універсальності зазначеної теоретичної схеми, тобто можливості її застосування для релевантного пояснення історичної динаміки країн і цивілізацій, у першу чергу незахідних. Історично-антропологічні підходи, сформульовані Ф. Броделем, дозволяють вирішити питання про причини переходу до капіталістичної економіки та утворення у її просторі феноменів науки і науково-технічного прогресу, у термінах К. Ясперса осьового (Нового і Новітнього) часу. Осмислення чинників утворення інших сегментів осьового часу потребує аналізу їх ментальних, морально-етичних і світоглядних передумов і сутності як таких, котрі здійснюють істотний вплив, а можливо, визначають сутність кожного з них. Реалізація цього завдання є можливою завдяки теоретичним підходам Ф. Броделя, зокрема теорії довгого історичного часу (часу зміни ментальності суспільств).

Висновки. Утворення і розвиток теоретичних підходів історичної антропології як сучасної філософії історії реалізувалися в етапах генези і «тотальної історії», початкових у розвитку даної дисципліни. У їх просторі постали онтологічні, гносеологічні і аксіологічні засади подальшої динаміки історично-антропологічних розвідок. Так, у онтологічній площині було утворено проблемне поле наукових студій: суспільна психологія соціумів Західної Європи Середньовіччя і Ранняго Нового Часу, їх усвідомлені і підсвідомі складові світобачення, норми і цінності суспільнозначущої поведінки, багатоаспектні феномени життєдіяльності й повсякденного життя, масові релігійні і квазірелігійні уявлення.

У гносеологічній площині генерувався «методологічний інструментарій» історично-антропологічних дослідів, який засновувався на методологічних підходах розуміння подій і процесів минулого як теоретичних проблем і необхідності інтенсивних

міждисциплінарних взаємодій; концепції довгого часу історичної динаміки як такого, протягом котрого змінюється світобачення суспільств минулого.

Аксіологічна площина утворилася у розумінні людини як основного об'єкта історично-антропологічних досліджень і значущого фактора динаміки минулого, котрий вельми потужно впливає на останню.

Утворення цих смислових площин історичної антропології здійснилося під впливом соціально-історичних процесів першої половини минулого століття. Серед них слід виокремити величезні і грандіозні процеси I і II світових війн та процеси міжвоєнних соціально-політичних і геополітичних трансформацій, поразка нацистських й фашистських соціально-історичних моделей, реалізованих у розвитку країн Західної і Центрально-Східної Європи, досвід участі у глобальних історичних процесах великих мас людей і формування масових уявлень про них.

Дані соціально-історичні процеси виявилися основою формування у історично-антропологічних студіях спрямованості на дослідження і розуміння ментально-культурного горизонту суспільств минулого у підсвідомому й свідомому аспектах як сутнісно важливих факторів каузальності й особливостей їх історичного розвитку. Дослідження і аналіз соціально-психологічної і культурної сфери причинності, змісту і потенціалу історичної динаміки усіх її зрізів стали головним завданням історичної антропології як сучасної філософії історії.

Соціально-історичні процеси першої половини минулого століття сформували об'єктивну суспільну й наукову потребу у генезі і становленні історично-антропологічних концепцій для науково адекватного осмислення багатоаспектного ментально-культурного горизонту минулого й певною мірою сучасності.

Вивчення і розуміння історичною антропологією психологічно-культурного виміру розвитку суспільств, макрорегіонів й світ-системи минулих епох акцентує її самобутність по відношенню до сучасних першим етапам динаміки цієї науки значущих філософічно-історичних концепцій: марксистської, культурно-історичної О. Шпенглера, осьового часу К. Ясперса.

На відміну від аналізу даними теоріями таких сфер історичних процесів, як економічна, геокультурна, георелігійна, історична антропологія як сучасна філософія історії фокусує студії на осмисленні ментальних, соціально-поведінкових і культурних основ багатоманіття явищ динаміки минулого. Це надає їй змогу релевантно розуміти каузальність і зміст історичних процесів, розуміти альтернативи їх потенціального розвитку у майбутньому.

REFERENCES

1. *Aytov, S. Sh.* (2018). *Suchasna filosofiya istorii: istorychno-antrpologicnyy gorizont* [Modern philosophy of history: historical-anthropological horizon]. Dnipro: LIRA, 368 s. (in Ukrainian).
2. *Bloc, M.* (1973). *Apologiya istorii. Feodal'noe obshchestvo* [Apology of the history. Feudal society]. Moscow: Nauka, 307 s. (in Russian)
3. *Bloc, M.* (1998). *Koroli-chudotvortsy* [Kings-wizards]. Moscow: Yazyki russkoy kul'tury, 709 s. (in Russian).
4. *Bloc, M.* (2002). *Feodal'ne suspil'stvo* [Feudal society]. Kyiv: Edition «Universe», 526 s. (in Ukrainian).
5. *Braudel, F.* (1994). *Dinamika kapitalizma* [Capitalism dynamics]. Smolensk: Edition «Rusich», 126 s. (in Russian).
6. *Braudel, F.* (1977). *Istoriya i obshchestvennye nauki. Istoricheskaya dlitel'nost'* [History and social sciences. Historical duration]. *History philosophy and methodology*. Moscow: Progress, ss.115–143. (in Russian).
7. *Braudel, F.* (1995). *Material'na tsivilizatsia, ekonomika i kapitalizm* [Material civilization, economy and capitalism]. Tom.1. *Struktury povsyakdennosti: mozhlyve i nenozhlyve*. Kyev: Osnova, 541 s. (in Ukrainian).
8. *Braude, L F.* (1994). *Chto takoe Frantsiya?* [What is France?]. Tom1 Moscow: Izdatel'stvo Sabashnicovyh, 406 s. (in Russian).

9. Braudel, F. (2002). Sredizemnoe more i sredizemnomorskiy mir v epohu Filippa II [Mediterranean Sea and Mediterranean world in Philippe II age]. Tom 1. Moscow: Yazyki slavyanskoy kul'tury, 495 s. (in Russian).
10. Goff Le, J. (1998). Predislovie [Preface]. *Blok M. Koroli-chudotvortsy. Moscow: Yazyki russkoy kul'tury*, 709 s. (in Russian).
11. Grushevskiy, M. S. (1991). Istoriya ukrains'koi literatury [Ukrainian literature history]. Tom 1. Kyev: Naukova dumka, 514 s. (in Ukrainian).
12. Grushevskiy, M. S. (1992). Ukrains'kyy sotsiologichnyy institut ta doslidnyts'ka kafedra istorii kul'tury zagal'noi ta ukrains'koi [Ukrainian sociological institute and general and Ukrainian culture research chair]. *Filosofs'ka ta sociologichna dumka*. № 7. S. 120–124 (in Ukrainian).

Received 14.08.2021

Accepted 28.08.2021

DOI: 10.15421/272118

UDC 001.5:14:94](045)

N. Ostrovets, T. Matvieieva, M. Chursanova

*National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»,
Kyiv, Ukraine*

PROFESSOR HAWKING'S VIEW ON THE APOCALYPSE

E-mail: tatianamatveeva27@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4079-4901>

E-mail: afina55@ukr.net

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6977-7473>

Abstract. The paper presents an overview of probable apocalypse scenarios from the point of view of modern scientists. According to their predictions, the ancient myth may become a reality even before the end of this millennium if humanity does not take actions to prevent the possible catastrophe. The purpose of our work is to analyze those world tendencies and areas of modern technology that, with uncontrolled development, can pose a threat to the existence of life on Earth. Stephen Hawking, the world-known theoretical physicist and cosmologist, was the first to raise the issue of the end of the world on a scientific level. The paper reviews materials from his public speeches and interviews, publications and projects that identify the potential dangers of the apocalypse, as well as initiatives taken by the scientist to save humanity. According to Hawking, one of the greatest threats is man-made artificial intelligence (AI). The theory of technological singularity states that AI develops much faster than the pace of biological evolution and can overtake humans within the next 100 years, and also it will be able to create and improve its own kind. The main problem nowadays is to design a reliable control system over AI. Hawking, along with tens of thousands of scientists and experts, has signed an open letter claiming it unacceptable to give artificial intelligence to military weapons. The use of autonomous AI arms poses a threat of uncontrollable warfare and is potentially more dangerous than nuclear warheads. Another threat is intrusion of a more advanced extraterrestrial civilization, as Hawking has warned. He has taken part in the launch of the Breakthrough Listen project monitoring space objects with powerful radio telescopes, but no intelligent alien signals have been detected so far. The more real problem is the climate change on Earth, with the unceasing trend of global warming, as evidenced by reports from the World Meteorological Organization. The accelerating tendency of the greenhouse gases emission can make the Earth's climate similar to Venus. Therefore, the most urgent requirements for all branches of science and engineering are the search for new environmental technologies. No less dangerous are genetically engineered viruses. Development of biological weapons, genetic modifications of viruses can get out of control and destroy human immunity. Viruses evolve even without human influence, forming new incurable strains, and nowadays we are witnessing the reality of such a threat during the COVID-19 pandemic. It's